

ОСВІТНЄ СЕРЕДОВИЩЕ ЯК ЧИННИК РОЗВИТКУ КУЛЬТУРИ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ МОЛОДШОГО ШКОЛЯРА

У статті проаналізовано педагогічну сутність освітнього середовища, визначено його основні характеристики; проаналізовано особливості створення освітнього середовища, спрямованого на розвиток особистості молодшого школяра, його культури інтелектуальної діяльності.

Ключові слова: освітнє середовище, культура інтелектуальної діяльності, молодший школяр.

Оновлення сучасної системи освіти пов'язане з гуманізацією навчально-виховного процесу та зумовлює необхідність формування учня як активного суб'єкта навчальної діяльності. Враховуючи те, що дитина більшу частину свого часу перебуває в навчальному закладі, можна стверджувати, що її соціокультурний розвиток відбувається з урахуванням специфіки шкільного середовища, яке впливає на найважливіші процеси індивідуалізації школяра, формування його особистості.

Проблематика освітнього простору активно розробляється як зарубіжними, так і українськими науковцями, такими як: І. Баєва, Н. Гонтаровська, У. Еко, М. Кастельс, В. Лебедева, В. Лозова, В. Моляко, В. Нечаєв, В. Панов, О. Писарчук, С. Подмазін, К. Приходченко, Л. Пуховська, В. Рубцов, О. Скідін, І. Улановська, А. Хуторський, В. Ясвін та ін. Вчені проблему розвитку, навчання і виховання школяра розглядають в контексті системи "дитина – освітнє середовище".

За визначенням П. Лернера, освітнє середовище – це "клімат" для зростання підростаючої людини. Тому його культивування має стати смисловим центром інноваційних удосконалень освіти [5, с. 86]. Особливо це стосується початкової школи, де навчальна діяльність стає провідною, змінюючи ігрову. У межах навчальної діяльності створюються психологічні новоутворення, які характеризують найбільш вагомі досягнення в розвитку молодших школярів і є підґрунтям, яке забезпечить їхній розвиток на наступному віковому етапі. Вчитель не просто керує діяльністю молодшого школяра й управляє його розвитком. Він має організовувати простір життя дитини таким чином, щоб постійно контролювати її поведінку.

Із введенням нового Державного стандарту початкової загальної освіти відбулася зміна векторів із нагромадження нормативно-визначених знань, умінь і навичок до розвитку в учнів здатності практично діяти, застосовувати навички й досвід успішних дій у ситуаціях професійної діяльності та соціальної практики. Тому зміст освіти набуває діяльнісної та практико орієнтовальної спрямованості. Ці зміни мають позначитися і на освітньому середовищі початкової школи.

Мета статті – є виявити сутнісні характеристики освітнього середовища в початковій школі з урахування переходу до європейських цінностей в освіті.

Аналіз педагогічної літератури свідчить, що під освітнім середовищем розуміють спеціально створене предметне й соціокультурне оточення учня, котре

включає різні види умов і засобів здобуття освіти, способи забезпечення продуктивної діяльності [12, с. 34; 18].

С. Роціна, спираючись на загально визнану структуру освітнього середовища, яка складається з просторово-предметного, соціального й організаційно-технологічного блоків [18], досліджувала основні характеристики освітніх середовищ так званих навчальних закладів нового типу за такими параметрами: внутрішній простір навчального закладу; психологічний мікроклімат; засоби, за допомогою яких школа досягає розвивального ефекту; потенціал навчального закладу; результати впливу освітнього середовища на особистісний розвиток дитини. У результаті дослідження виявлено значну перевагу шкіл із “дитиноцентрованим” освітнім середовищем за рівнем інтелектуального розвитку дітей цих шкіл. До основних засобів, за допомогою яких вплив освітнього середовища зазначених навчальних закладів досягає розвивального ефекту, зараховано особливості організації навчально-виховного процесу та спрямованість освітніх технологій. Провідними особливостями навчально-виховного процесу визнано такі:

1) предметно-змістовне наповнення – зміст освіти (авторські навчальні плани), способи взаємодії “учень – педагог” (партнерство, співпраця, взаємонавчання, інтеракція), дидактичні засоби і прийоми (ігри, проекти тощо);

2) структура й організація – розподіл робочого часу і відпочинку (наприклад, наявність контрольних сесій, днів для консультацій), тижневе навантаження (6-денний тиждень обсягом 40–41 год), поєднання різних форм роботи учнів (зокрема під час виконання проектів);

3) мотивація діяльності – способи стимулювання досягнень (запровадження рейтингової системи, відповідно до якої здійснюється преміювання) [12, с. 36].

Хоча уроки в такому освітньому середовищі є значно більш “пізнавально напруженими”, емоційний стан і комфортність самовідчуття учнів на них значно вищі.

К. Крутій вважає, що змістовні характеристики освітнього середовища школи визначаються тими внутрішніми завданнями, які вона ставить перед собою. Комплексом та ієрархією цих завдань визначають зовнішні (доступні спостереженню і фіксації) характеристики освітнього середовища. До них належать й інші критерії, які умовно можна поділити на такі: змістові (рівень і якість культурного змісту), процесуальні (стиль спілкування, рівень активності), результативні (розвивальний ефект) [3].

Я. Фруктова, розглядаючи проблему проектування сучасного освітнього середовища у шкільній практиці, виділяє такі принципи цього процесу:

– науковість (відповідність змісту навчання сучасному стану розвитку науки, відкриття учнями таємниць наукових досліджень);

– інтегративність (встановлення чітких внутрішньо- та міжпредметних зв’язків);

– диференціація навчання (передбачення можливості здобуття учнями різнорівневих знань, вмінь і навичок, вибору профілю навчання, напрямів додаткової освіти, форм реалізації особистісного потенціалу);

– індивідуалізація навчання (врахування освітніх потреб учнів, їх здібностей, пізнавальних і професійних інтересів, темпів розвитку, темпераменту тощо);

– практична цінність змісту освіти (забезпечення опанування учнями знаннями, вміннями та навичками, необхідними для розв’язання як побутових проблем, так і свідомого вибору та здійснення майбутньої професійної діяльності);

– цілісність (взаємоузгодженість етапів і форм навчання, взаємодоповнюваність урочної, позаурочної та позакласної навчальної діяльності учнів) [14, с. 72–73].

Реалізація цих принципів повинна здійснюватись як під час відбору змісту освіти, так і під час вибору технологій його реалізації.

До основних характеристик освітнього середовища, що визначають його розвивальну спрямованість, зараховують змістовну насиченість, варіативність можливостей та інтенсивність взаємодії [12, с. 35].

У процесі взаємодії з освітнім середовищем учень набуває життєвих компетентностей, опановує способи виконання діяльності, отримує необхідний досвід.

Заклад освіти, за визначенням С. Русової, визначає собі за головну мету – збудити, дати виявитися самостійним творчим силам навчаючого. К. Приходченко, досліджуючи проблему моделювання закладу життєвої самотворчості, серед основних компонентів освітньо-виховного середовища такого закладу визначає “можливість навчаючому самостійно обирати обсяг і рівень того соціального досвіду, який закладено у навчання, залежно від його потреб, здібностей і нахилів. Такий підхід до планування навчального процесу допомагає відійти від репродуктивного засвоєння знань, де навчаючий є лише об’єктом навчально-виховного процесу і включити їх до активної творчої діяльності” [9, с. 68]. Дослідниця зазначає, що моделюючи освітнє середовище потрібно враховувати, що необхідно навчити учнів учитися все життя, закласти підвалини креативного мислення, активної самостійної творчої роботи і на цій основі поступового переходу до самоосвітнього навчання, за якого відбувається самовдосконалення та самовираження, формування особистості з гнучким розумом, розвинутими потребами до подальшого пізнання та самостійних дій, певними навичками та творчими здібностями [9, с. 69].

Пріоритетні критерії навчально-виховного процесу закладу життєвої самотворчості за К. Приходченко:

- оптимістична віра в дитину;
- співробітництво, співпраця, майстерність спілкування, співтворчість учителя і учня;
- пріоритет позитивного стимулювання;
- індивідуально-особистісний підхід;
- модернізація надпредметної діяльності;
- оптимізація процесу навчання;
- узгодженість процесу навчання, позакласної та позашкільної роботи;
- створення ситуації вільного вибору навчального завдання;
- управління психологічним змістом творчого процесу;
- формування навичок самостійно працювати з літературою;
- індивідуальна робота з урахуванням можливостей навчаючих;
- цілеспрямована діяльність з обдарованою молоддю;
- творчий розвиток та саморозвиток, самоактуалізація, самовдосконалення і самореалізація, самопізнання, самодіагностика, самовияв, самодисципліна, самоконтроль, саморегулювання волі й поведінки, самоволодіння, самоуправління через позитивне самостимулювання, негативну самозаборону, формування коннатованого (поведінкового) компонента самосвідомості [9, с. 78–79].

З потребою інтелектуального розвитку учасників освітнього процесу вчені розробляють систему розвивального освітнього середовища (Н. Гонтаровська, Л. Кларіна, В. Лебедева, В. Орлов та ін.) та збагаченого освітнього середовища (С. Подмазін, В. Шаталов та ін.).

Основними ознаками розвивального середовища вважаються такі:

- індивідуально-орієнтована модель взаємодії між людьми, мета якої полягає у становленні дитини як особистості, забезпеченні психологічного захисту дитини;
- знання, вміння і навички розглядаються не як мета, а як засіб навчального розвитку особистості;
- засобами спілкування є розуміння, визнання і сприйняття особистості дитини, спроможність дорослого стати на позицію учня. Школяр не “перебуває” у середовищі, а переборює його, і “переростає” його, постійно змінюється, стає іншим щохвилини [11, с. 22].

В. Лебедева, В. Орлов, В. Панов визначили такі психодидактичні аспекти розвивального освітнього середовища:

- у соціальному відношенні система освіти повинна мати варіативний і розвивальний характер;
- у дидактичному відношенні розвивальна освіта повинна мати гуманістичну, особистісно орієнтовану спрямованість;
- у психологічному відношенні розвивальна освіта повинна забезпечувати формування як в учня, так і в учителя здатності бути суб’єктом свого розвитку, причому в системі “учень – учитель” [4, с. 25].

Н. Гонтаровська, експериментально досліджуючи психолого-педагогічну модель розвивального освітнього середовища, серед пріоритетних завдань педагогічно керованого освітнього середовища називає:

- 1) індивідуальні, притаманні кожній дитині способи оптимального розвитку її інтересів, здібностей та особистості загалом, її можливостей у саморозвитку (самовизначенні та самоорганізації);
- 2) формування загального освітнього простору для організації активної діяльності, життєтворчості кожної дитини на основі конструктивного середовищного підходу (інтеграція різновікових інститутів соціалізації на період шкільного навчання, тобто створення освітнього конструктиву: дошкільний заклад – школа – позашкільний заклад – гімназія – університет);
- 3) наявність технологічності, що передбачає паралельне використання в освітньому середовищі безлічі різноманітних освітніх та виховних технологій із метою реалізації поставленої мети і завдань;
- 4) розвиток механізмів підтримки духовного, психічного та фізичного здоров’я дітей;
- 5) практичну усвідомленість унікальності дитини, її самодостатності з боку всіх учасників навчально-виховного процесу;
- 6) доступність і рівні можливості здобуття учнями якісної освіти за умов варіативності змісту та форм навчання [2, с. 113].

Отже, відмінною рисою розвивальної освіти є зміна мети навчання. На місце знань, які ототожнюються сьогодні з інформацією, вміннями і навичками придуть методи мислення, способи виникнення і застосування знань, техніки розуміння та рефлексії, прийоми і способи комунікації та дій. Мислення, розу-

міння, рефлексія та комунікація створюють діяльнісний матеріал, з якого вибудовуються одиниці культури й унікальності особистості.

Принцип “збагаченого середовища” використовує В. Шаталов. Сам він формулював цей принцип так: “Якщо покласти огірки в розсіл, то вони стануть солоними самі по собі”. Отже, коли дитина навчається в збагаченому середовищі, то все, що треба, запам’ятається саме. Головне, тільки бути в цьому, займатися цим, спілкуватися на цю тему.

С. Подмазін як основні інтегральні критерії збагаченого освітнього середовища виділив такі:

- критерій насиченості середовища сенсорними стимулами;
- насиченість різними видами діяльності;
- насиченість середовища можливостями для пізнавальної діяльності особистості, для естетичної діяльності особистості, для творчої діяльності особистості;
- ступінь свободи вибору особистістю різних видів діяльності;
- оптимальна організація діяльності;
- насиченість середовища взаємодією педагогів і учнів [10].

Відповідно до нового Державного стандарту початкової освіти, освітнє середовище для молодших школярів потрібно формувати на засадах особистісно зорієнтованого і компетентнісного підходів.

Спираючись на проведені дослідження сутнісних показників освітнього середовища, спрямованого на розвиток особистості дитини, освітнє середовище для учнів початкових класів необхідно будувати з урахування таких критеріїв:

1. Можливість вибору дитиною траєкторії освіти. За цим критерієм процес має йти у двох напрямках:

- насичення варіативної складової навчального плану різноманітними факультативними курсами, які може обирати дитина;
- засвоєння предметів інваріативної частини плану має відбуватися відповідно до індивідуальних особливостей кожної дитини, що передбачає надання дитині права вибору видів і форм діяльності, диференціація навчального матеріалу за рівнем складності.

Необхідно враховувати, що однією з головних умов розвитку інтелекту є активність суб’єкта у здійсненні інтелектуальної діяльності. Джерелом пізнавальної активності та самостійності є потреби школярів у здобутті знань, оволодінні засобами навчально-пізнавальної діяльності, у самоствердженні, самовизначенні. Задоволення одних потреб приводить до виконання нових, у результаті чого й відбувається інтелектуальний розвиток особистості. Завдання вчителя – стимулювати формування цих потреб, що вимагає створення в навчанні умов, які спонукають учнів до активної самостійної діяльності. Педагогічно обґрунтоване стимулювання потреб, мотивів, інтересів, активності та самостійності учнів передбачає: активізацію навчально-пізнавальної діяльності як “процес, спрямований на поглиблену, спільну навчально-пізнавальну діяльність вчителя і учнів на уроці, на спонукання до її енергійного, цілеспрямованого здійснення, на подолання інерції, пасивних і стереотипних форм викладання і навчання” [17, с. 135].

Характер активності, ступінь інтересу в діяльності учня значною мірою залежить від якості його знань і від рівня опанування способами розумової дія-

льності. “Спочатку повинні навчити дитину вчитись, а потім уже доручити цю справу їй самій”, – зазначав К. Ушинський.

2. *Єдина освітньо-виховна система “урок – позаурочна діяльність”*. Н. Гонтаровська, досліджуючи проблему створення освітнього середовища розвитку особистості дитини, зазначає, що завдання розвивального навчання можуть бути реалізовані за умов розширення позаурочних форм активності школяра, в яких набутий у процесі навчання досвід буде практично підкріплений його участю в усіх сферах життєдіяльності. Тобто в освітньому середовищі необхідно вирішувати питання організації позаурочної діяльності дітей, створення умов, за яких кожен школяр активно бере участь у структурних позаурочних формах суспільно значущого спрямування за різними видами діяльності: навчальної, художньої, трудової, спортивної, суспільно-організаційної [2, с. 15].

3. *Активна взаємодія на рівні “вчитель – учень”, “батьки – учень”*. Серед основних методик створення педагогічної ситуації, за якої учні виступають активними суб’єктами діалогу з дорослими, більше того – його організаторами в урочній і позаурочній діяльності, є:

- методика створення проблемних ситуацій через проектування спеціальних пізнавальних завдань, експериментальної діяльності шляхом виведення учнів на неочікувані для них результати;

- методика проектування власної діяльності, у результаті якої дитина вчиться діяти за своїм задумом відповідно до самостійно поставлених цілей, знаходить способи реалізації власного проекту;

- метод проектів полягає в розробці конкретної ідеї, плану діяльності, реалізація якого передбачає досягнення заздалегідь визначеного результату. За цією методикою спільно з педагогом учні розробляють проект, який здійснюється за визначеним і завершеним циклом навчально-виховної діяльності. Три основні фази (проектувальна, технологічна і рефлексивна) визначають циклічність проектної діяльності суб’єктів діалогу [8, с. 124].

4. *Різновікова взаємодія учнів у школі*. Проектуючи освітнє середовище потрібно звертати увагу і на проблему відносин дітей молодшого шкільного віку в різновіковому колективі. Оскільки саме у молодшому шкільному віці міжособистісні відносини є найбільш ефективним засобом управління розвитком особистості. О. Столярєнко, досліджуючи психологічні особливості взаємин дітей молодшого шкільного віку в різновіковому колективі, дійшла висновку, що оцінювання психологами ролі різновікових груп у розвитку особистості дитини є досить суперечливим. Згідно із думкою низки дослідників (В. Аванесової, О. Вовчик-Блакитної, А. Давидчук, О. Залужного, Ю. Приходько, О. Смірної та ін.), яку ми поділяємо, такі групи мають виразні переваги порівняно з одновіковими. Старші діти отримують можливість бути більш уважними та турботливими до молодших, допомагати їм. Молодші, маючи сильну мотивацію наслідувати старшим, швидше засвоюють відповідні знання, вміння, навички, носіями яких є їх старші товариші. У різновіковій групі дитина не відчуває тиску однолітків (у групі однолітків дитина повинна рівнятися на їх рівень розвитку) і може розвиватись у своєму власному темпі [13, с. 856].

5. *Постійний процес професійного розвитку вчителя*. Особливу увагу слід приділяти формуванню інтелектуальних цінностей. Оскільки інтелектуальні цінності визначають інтелектуальну культуру особистості, а також виступають

регулятором свідомої поведінки людини. В. Бутенко, досліджуючи проблему формування інтелектуальних цінностей студентів, дійшов висновку, що інтелектуальні цінності є важливим засобом існування особистості та її взаємодії з навколишнім середовищем, засобом пізнання та творчості [1, с. 34].

6. Відстеження результатів діяльності та здійснення корекції навчально-виховного процесу на основі моніторингу досягнень учнів. У цьому процесі мають об'єднати зусилля вчитель, психолог, соціальний педагог, батьки і сама дитина. Сучасна технологія оцінювання навчально-пізнавальної діяльності дитини – портфоліо, яка була рекомендована Міністерством освіти і науки, молоді та спорту України [7], – особливо підходить для учнів початкових класів. Переваги цієї форми контролю оцінювання досягнень учнів визначають учителі, зокрема на сторінках журналу “Початкова освіта” [6; 16].

Висновки. Компетентнісно орієнтована освіта в початковій школі посилює результативний компонент. За такої умови змінюються всі складові педагогічного процесу – мета, зміст, система оцінювання, тип педагогічної взаємодії. Освітнє середовище має також зазнати інноваційних змін, які якнайкраще допоможуть дитині розкрити і розвинути свої індивідуальні особливості, сформувати ключові компетентності. Визначені у дослідженні критерії допоможуть побудувати сучасне освітнє середовище для молодших школярів.

Список використаної літератури

1. Бутенко В.Г. Формування інтелектуальних цінностей особистості : методичний посібник / В.Г. Бутенко. – Херсон : Грінь Д.С., 2012. – 36 с.
2. Гонтаровська Н.Б. Освітнє середовище як фактор розвитку особистості дитини : монографія / Н.Б. Гонтаровська. – К. : Вид-во РВА “Дніпро-VAL”, 2010. – 623 с.
3. Крутий К. Освітній простір дошкільного навчального закладу : монографія : у 2 ч. / К. Крутий. – К. : Освіта, 2009. – Ч. 1. – 302 с.
4. Лебедева В.П. Психодидактические аспекты развивающего образования / В.П. Лебедева, В.А. Орлов, В.И. Панов // Педагогика. – 1996. – № 6. – С. 25–30.
5. Лернер П.С. Проектирование образовательной среды по формированию профориентационно значимых компетентностей учащихся / П.С. Лернер // Школьные технологии. – 2007. – № 5. – С. 86–92.
6. Матоніна Р. Портфоліо як засіб оцінювання особистих досягнень учнів / Р. Матоніна // Початкова школа. – 2010. – № 6. – С. 56–57.
7. Наказ Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України “Про затвердження Критеріїв оцінювання навчальних досягнень учнів (вихованців) у системі загальної середньої освіти” // Початкова школа. – 2011. – № 8. – С. 13–14.
8. Новиков А.М. Методология учебной деятельности / А.М. Новиков. – М. : Изд-во “Эгвес”, 2005. – 176 с.
9. Приходченко К.І. Творче освітньо-виховне середовище: теоретичний і практичний концепти : монографія / К.І. Приходченко. – Донецьк : Вид-во “Ноулідж” (донецьке відділення), 2011. – 382 с.
10. Подмазин С.И. Личностно-ориентированное образование: Социально-философское исследование / С.И. Подмазин. – Запорожье : Просвіта, 2002. – 250 с.
11. Построение образовательной среды в дошкольном учреждении / [В.А. Петровский, Л.М. Кларина, Л.А. Смывина, Л.П. Стрелкова]. – М. : МП “Новая школа”, 1993. – 102 с.
12. Роціна С.М. Розвивальне освітнє середовище навчального закладу як умова особистісного розвитку учнів / С.М. Роціна // Педагогічний альманах : зб. наук. пр. / редкол. В.В. Кузьменко (голова) та ін. – Херсон : РПО, 2011. – Вип. 12. – Ч. 1. – 313 с. – С. 34–38.

13. Столяренко О.Б. Психологічні особливості взаємин дітей молодшого шкільного віку у різновіковому колективі / О.Б. Столяренко // Проблеми сучасної психології : зб. наук. пр. Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України / за ред. С.Д. Максименка, Л.А. Онуфрієвої. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2011. – Вип. 11. – 992 с.

14. Фруктова Я.С. До питання проектування сучасного освітнього середовища / Я.С. Фруктова // Освітнє середовище як методична проблема : зб. наук. пр. – Херсон : Вид-во ХДУ, 2006. – 192 с. – С. 72–73.

15. Черніченко О. Розвиток інтелектуальних здібностей учнів – основне завдання школи / О. Черніченко // Освітнє середовище як методична проблема : зб. наук. пр. – Херсон : Вид-во ХДУ, 2006. – 192 с. – С. 74–77.

16. Щепанська О. Впровадження портфоліо – нової форми контролю оцінювання досягнень учнів / О. Щепанська // Початкова школа. – 2010. – № 11. – С. 55–56.

17. Шукина Г.И. Роль деятельности в учебном процессе / Г.И. Шукина. – М. : Педагогика, 1988. – 160 с.

18. Ясвин В.А. Образовательная среда: от моделирования к проектированию / В.А. Ясвин. – М. : Смысл, 2001. – 356 с.

Стаття надійшла до редакції 23.01.2013.

Романова И.А. Образовательная среда как фактор развития культуры интеллектуальной деятельности младшего школьника

В статье проведен анализ педагогической сущности образовательной среды, определено ее основные характеристики; проанализировано особенности создания образовательной среды, направленной на развитие личности младшего школьника, его культуры интеллектуальной деятельности.

Ключевые слова: образовательная среда, культура интеллектуальной деятельности, младший школьник.

Romanova I. Educational environment as a factor of development of the younger schoolboy's culture of intellectual activity

In the article the analysis of the pedagogical nature of the educational environment is performed, its main characteristics are identified; features of a learning environment aimed at the development of primary schoolchildren's individual, their culture of intellectual activity are analyzed.

Key words: educational environment, culture of intellectual activity, a junior schoolboy.